

Тарақов Ә.,
Айтмұханбетова А.С.

**М. Әуезовтің «Абай жолы»
эпопеясындағы адамгершілік
өнегелері**

Әлем әдебиетінің әйгілі классигі Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы жайлы кеңестік кезеңде де монографиялар, ғылыми еңбектер жазылғанымен, тарихи туынды жайында тәуелсіздік жылдары тың ой-пайымдаулар айтылуда. Филол.ғ.д., профессор Ә. Тарақов М. Әуезовтің «Абай жолы» романының көркемдік-эстетикалық, қоғамдық-әлеуметтік, т.б. құндылықтарын саралап, ғылыми жүйеде талдап, дәлелдеп, жаңа көзқарасапен зерттеуде. Аталған мақала да роман-эпопеядағы адамгершілік-имандылық тағылымын бабалар салты дәстүрінің сол заманда жалғасуы, адамдар арасындағы сыйластық, әдеп мәселелері талқыланып, оның бүгінгі ұрпаққа берер өнегесі пайымдалады. Ғалым Абай өмір сүрген кезеңдегі жастар өміріндегі бүгінгі күнге үлгі боларлық тәлім-тәрбие мәселесінің бейнеленуін қарастырған. Ата-ана мен балалар, үлкен мен кіші арасындағы сыйластық, ізгілік, адамгершілік қарым-қатынастың бейнелену сипатын сараптайды. Абайдың әжесінен, әкесінен, анасынан алған өнегелі тәрбиесі бүгінгі ұрпаққа дәріптеледі.

Түйін сөздер: роман-эпопея, әдеп, тәлім-тәрбие, дәстүр, өнеге, адамгершілік мәселелері, имандылық, сәлемдесу, композиция, сюжет, деталь.

Tarakov A.S.,
Aytmukhanbetova A.S.

**The examples of morality in the
epos «The path of Abai»
by M. Auevov**

Although monographic publications and research papers were written about world's prominent classic writer Mukhtar Auevov's novel-epopee «Abay's way» in the Soviet times, valuable ideas are said about the historic work in independent times. Doctor of philological sciences, professor A. Tarakov has made some investigations into artistic-aesthetics, public-social values of M. Auevov's novel «Abay's way» and analyses them in a scientific way, proves and investigates from the new point of view. The matter of humanity, traditions and customs of our ancestors and continuation of them through centuries, respectful attitude between the people, behavior are considered in the article and all of them serve as a good example for our future generation. The matter of behavior of the young in the times of scientist Abay is discussed. The respectfulness, humanity between parents and children, the elder and the little are analyzed. A good manner gained from Abay's grandmother, father, mother is praised to the sky for our generation.

Key words: novel-epopee, politeness, breeding, tradition, sermon, matter of humanity, greeting, composition, plot and details.

Тарақов А.С.,
Айтмұханбетова А.С.

**Примеры нравственности
в эпохе М. Ауэзова
«Путь Абая»**

Несмотря на существование многочисленных монографических исследований, различных трудов, посвященных роману-эпопее известного классика мировой литературы Мухтара Ауэзова «Путь Абая» в советский период, в годы независимости появились новые научные мысли относительно данного великого исторического произведения. Доктор филологических наук профессор А.Тараков, акцентируя внимание на художественно-эстетической, общественно-социальной и других ценностях романа М.Ауэзова «Путь Абая», рассматривает и систематизирует их в новом научном аспекте.

В данной статье морально-нравственные уроки, заключенные в романе-эпопее, и свойственные той эпохе нормы этики определяются с точки зрения их ценности в воспитании будущего поколения. Ученый также рассматривает художественно-изобразительный рисунок жизни молодежи во времена Абая, преемственность традиций в воспитании и связь с сегодняшним временем. Автор анализирует тонкий ауэзовский стиль описания человеческих отношений, не пропустив ни одной детали в воспитании великого акына его бабушкой и матерью, как взаимоуважение между родителями и детьми, взаимопонимание между младшими и старшими, доброжелательность, добропорядочность и гуманность.

Ключевые слова: роман-эпопея, этика, воспитание, традиции, вопросы нравственности и преемственности, гуманность, приветствие, композиция, сюжет, деталь.

**М. ӘУЕЗОВТИҢ
«АБАЙ ЖОЛЫ»
ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ
АДАМГЕРШІЛІК
ӨНЕГЕЛЕРІ**

О. Уайлд «Әркім тарихты жасауы мүмкін. Тек ұлы адамдар ғана оны жазуға қабілетті» деп тұжырымдағандай, Абайдың заманын, бүкіл бір қоғамның тарихын, әлеуметтік жағдайы мен тұрмыс-кәсібін, мәдениеті мен өмір дағдыларын, тәлім-тәрбиесін, таптық күрестер мен билік арасындағы тартыстар, халық тағдырын аяққа басуы, патшалық өкіметтің отаршылдық, озбырлықтарын, бай-болыстардың зұлымдығы, елдікке, бостандыққа деген ұмтылыс нышандары М. Әуезовтің төрт томдық тамаша туындысында қат-қабат өріліп отырады. «Абай жолының» талдап, таразылар, бағалар бір ерекшелігі – ұлттық тәрбиенің туындыда халықтың ежелден қалыптасқан ізгілік мектебі, өнегелік қағидалары, адамгершілік-адамдық мәселелерінің үнемі көтеріліп отыруы. Үлкен туынды атауы – «Абай жолы». Бұл ұлы жол – оның азаматтық болмыс-бітімінің қалыптасуы, айналасындағы адамдардың ықпалымен, әр ортаның тәлім-тәрбиесімен сана-сезімі, ой-өресі өсуі сан салалы соқпақтармен тармақталып жатыр. Абайдың жолы – оның ақындық дарынталантының үздіксіз шыңдалу жолы немесе күрескерлік, қайраткерлік тұлғасының ширығып, шыңдалу жолы ғана емес, бұл адамгершілік-имандылық келбетінің кемелденіп, кеменгерлікпен ұштасуына дейінгі ұзақ та ұлағатты, қиын да қилы жол.

«Абай жолының» тағылымдық тамаша бір қыры – адамгершілік құндылықтар мен имандылық қасиеттерінің адам бойындағы жат қылықтарға, жағымсыз әдеттерге қарсы қойылады, шынайы бейнеленеді. Бұл өмір заңдылығы десек те, оқырман, ең алдымен, қоғамдық түрлі жағдайларды көріп, біліп өскен, рухани жетілген жас Абайдың алуан жарқын ұмтылыстарын сезеді. Ең бастысы ақынның кісілік келбетін таниды. Абайдың Семейден оқудан ауылға оралғандағы эпизодта тәлім – тәрбиесі, ізгілік өнегелері көрініс тапқан.

Бала көп ішінен, ең алдымен өзінің шешесін көріп, соған қарай жүре беріп еді, шешесі анадай жерде тұрып.

– Әй, шырағым балам, әуелі ар жағында әкең тұр... Сәлем бер! – деді.

Абай жалт қарап барып жаңа көрді. Анадай жерде, қонақ үйдің сыртында, қасында екі-үш үлкен кісі бар – әкесі Құнанбай тұр екен. Ыңғайсыздықпен қысылып қалған бала, шешесінің

сондайлық салқын сабырлылық мәнін ұқты да, әкесіне қарай тез бұрылды» [1,9].

Балаға қашанда ана жақын. Алайда әке – басты тұлға. Абай алдымен анасы Ұлжанға қарай беттегенде ниетін сезінген анасының әкесіне сәлем бергізуі де ежелден келе жатқан дәстүрге беріктік. Ананың «шырағым балам» деген жылылық мейірімінің өзі де тектілігін, аталы, ардақты жердің қызы екендігін көрсетеді. Авторлық баяндау арқылы жазушы Абайдың салқын сабырлылық мәнін ұғып, әкесі Құнанбайға амандасу әрекетін жеткізеді. Қанша айтқанымен елден жырақтап, жатжерде, қалада оқып келген баланың тосырқап қалатыны да анық. Абайдың шешесіне қарай жақындауының тағы бір сыры – оның жасынан әже тәрбиесін көріп өскендігі, шежіре көңілден ертегілер мен аңыз-әңгімелерге, өлеңдерге, тарихи жырларға қаныққандығы.

«Әжесі әуелде көп-көп ертектер айтқан. «Еділ-Жайық», «Жұпар қорығы», «Құла мерген» – бәрі де айтылды. Оның әңгімелерін түсте де, кешке де, тіпті, көш бойы да Абай айтқыза беретін болды».

Бұл сөйлемдерден Абайдың әжесінің ертегісіне қызығуы, құштарлығы байқалса, сонымен бірге білуге түйсінуге деген айрықша ынта-ықыласын да байқатады. Ақын сөзімен айтқанда «білмекке құмарлық» Абай болмысындағы ерекшеліктердің бірі

«Бертін келе, тәуір болып алған соң, әжесінен тағы бір әңгімелер тапты. Ол осы ел ішінде Зеренің жасынан бергі көргені, естігені жайында әңгімелер. Ел мен елдің шабысы, таласы жайында бірталай күндер айтты...» [1, 51]. Өсе келе Абайдың әжесінің көрген, естігені туралы әңгімелер тыңдауы мен ел, жер тарихына, халқының өткеніне қызығушылық сезімін қалыптастыруын сезінеміз. Халық басынан кешкен тартыс, шабыстарды есітіп, білу арқылы Абайдың өз ортасына, айналасына белгілі бір көзқарас орнықтыруы аңғарылады. Яғни, Абайдың ақындық қабілет, дарынының түлеуіне, әжесі Зеренің зеректігі мен зерделілігі айырықша ықпалын тигізген. Абайдың ақындық дарынының шындалуына әжесі Зере мен анасы Ұлжанның ұдайы ел тарихынан, ел ішіндегі түрлі оқиғалардан, өткеннің өнегесі мен өкініштерінен хабардар етуі әрі ел ішіндегі білімдар көне көздермен әңгімелесуі. «Тағы бір күндер Мамыр, Еңліктей қыздардың қайғыларын да айтып берді. Абай қажымай, жалықпай ылғи ғана ынтыға тыңдайтын. Кейде әжесі шаршап, айтпай қойса, өз шешесіне жабысатын. Ұлжан да көп әңгіме білуші еді. Және ол көбінесе өлеңді сөзді жиі айтады.

Оқымаған шешесінің әлі күнге ұмытпай, білдірмей сақтап жүрген зейініне таңқалады.

Нелер ескі заман жырларын, айтыс, өсиет, әзілдерін де көп айтып береді» [1, 5].

Әжесі ескінің естен кетпес әңгімелерімен баурап алса, анасының өлең-жырмен, айтыспен, өсиет, әзілдермен ауыз әдебиетінің барлық жырларымен ой-санасын жетілдіруі де, яғни дәстүр-салты бай елдің әдебиетінің байлығынан, асыл қазыналарының алуан, түрінен нәр алғандығын сезіндіреді. Бір жағынан Абайдың әдебиетке құштарлығын оятқан рухани мектеп іспетті.

«Осы түнде ас піскенге шейін Барлас «Қобыланды батыр» жырын жырлады. Абайдың қазақ аузынан да, кітап ішінен де өмірі естіп білген ең бір сұлу, ең бір әсерлі күшті жыры осы еді». Бұдан зерек ұғымтал баланың эпостық мұраларға ден қоюы, батырлық жырлармен рухануы Абайдың жыр оқиғасына деген қызығушылығынан бөлек, оны кім шығарғанын білгісі келуі сол арқылы жыр тарихымен танысу ниеті көрінеді. Абай анасынан, әжесінен және ел аралаған ақын жыршылардан ауыз әдебиетінің небір құндылықтарына бала кезден құмартумен бірге, ақындық талантын шыңдаған. Осылайша ақындық мектептегі алғашқы қадамдарын бастаған. Ол әжесі Зеренің ақылын тыңдап, небір аңыз-әңгімелерін көкейге түйіп өсті. Есейген ержеткен шақта да үнемі әжесін есіне алуы да Зеренің парасатты болмысына деген сүйіспеншілікті сездіртеді. «Ата-ананың балаларын тәрбиелеуі – эпопеядағы ұлттық педагогиканың басты ерекшелігі болып табылады. Ана мен ұл қарым-қатынасы, баласының әже, ана сөзіне құлақ асуы, ақылын тыңдап, қате-кемшіліктерін айтса, түзеуге ұмтылу әрекеттері нанымды, танымды, тағылымды қырларымен бейнеленеді. Абайдың анасына деген махаббаты тұла бойына адамгершілік ізгілік қасиеттерді тоғыстыруынан айқындалады. Зере мен Ұлжанның аузынан небір өнегелі, өткеннің асыл мұраларын тыңдап өскен перзенттің тағы бір тағылымды қыры – ер азаматқа тән емес, жамандықты бойына жолатпау. Соның бірі әлде бір айтылған артық сөздерді өз ішінде қалдыру. Арадағы татулыққа еш кір келтірмеу.

«Абай бұл шешесімен дауласпайды. Айтқанын үндемей салқын ғана тыңдайды да, сол арада ұмытуға тырысады. Өйткені, шешесі Күнке айтқанды, оның баласы Құдайбергенді айтпайды. Ол әрқашан Абай келгенде қуанып қарсы алып, аса қатты бауыр тартады. Күнкенің сөздерін Абай өз шешесіне жеткізген емес...» [1, 212]

деп оны Ұлжанға айтпай іште сақтап, оңашада әжесіне айтып, ақылдасатынын, оны әжесі ешкімге білдірмеуін, өзі тыятынын жеткізеді. «Күндестік деген сұм мінездің ызғары ғой!» деген Зере сөзі – зердеге түйетіндей ой кесімі. Осыдан ақ аналардың бала тәрбиесіне ерекше мән бергені және кез-келген сөзді бірден – бірге айтып, сол арқылы бір-бірін араздастыру сияқты жат пиғылдан бойын аулақ салдырғаны байқалады. Мұның өзі ақынның бала шағынан мінез ірілігіне, ізгілік өнегесіне тәрбиеленгендігін сездіртеді. Абай әрқайсысын өз шешесінен кем көрмей, тең көргені де тағылымды тәрбиелеуіне игі ықпалын тигізген.

Абайдың білмекке құмарлығы, әр нәрсе-ні зерделеп көңілге тоқуы атшабар Қарабаспен кездесуде көрінеді. Жазушы мұны «Бұл жөнде Қарабас атшабарда Абай сезбей жүрген көп білім бар екен. Сәуір – бұл айдың арабша аты. Қазақша мамыр. Одан соң маусым... Абай қазақша ай атының бәрін сұрап, қайта-қайта қайырып жаттап алды» деп баяндайды.

Абайдың арабша ай аттарын білуге ынта-ықыласын, сол арқылы ана тілінің ерекшелігін сездіртеді. Көкірек көзі білмекке құштарланған талапты жастың сауалы мұнымен тынбайды.

«Осы отамалы» немене? Не деген сөз өзі? – деп, сұрауымен бірге, автордың сөзімен баяндасак:

«Осыдан соң: Айдың тоғаны» деген не? «Өліараның не мәні бар? «Қыркүйек неден қойылған? Абай осыларды да сұрастырып, көп қызық әңгімелер есітті» [1, 106]. Осының бәріде Абайдың зейін, қабілетін шындап, өлең жазу үшін көп білу қажеттігін ойға түйгендігін байқатады. Ай аттарының зердесіне тоқуы арқылы жазушы жас талапкердің білімнің бір көзі халықтың өзінде екендігін дәлелдейді. Абайдың ақындық дарынының қалыптаса бастауының нышаны ретінде Байкөкшемен батыл жыр қақтығысына түсуімен көрсетеді. Және Абайдың сирек кездесетін қауындап сөзін қолдануымен ойын, сөздік қорын байыта түскендігін де байқатады.

Абайдың қатты дауыстап:
Ойпаң жерге қауындап шөп бітеді,
Кей жігітке мал мен бас көп бітеді –

деп өлеңдетуіне Байкөкше жауабы:

Кей жігітті пысық деп болыс қойсақ,
Қашан түсіп қалғанша жеп бітеді...

Байкөкшемен осылайша қаймықпай өткір жыр жолдарымен қақтығысуы Абайдың тұла

бойындағы ақындық қабілетінің ұшталып келе жату сипаты. Екі жол өлеңде елдің жағдайын, билік басындағыларын тілге тиек етсе, Байкөкше оның ойын ұғынып, мағынасын ашып, айқындап жеткізген.

Байкөкшенің болыстарды сынаған өлеңіне Тәкежандар кеңесін білдіргенде «ел көргенді бірге көріп, ел айтқанды бұрын айтатын сыншы болар!» деп қостауы да ниеттестігін аңғартады. «Абайға ағашты таулар қазірде ақ шидемінайналдырып киген, қыс кәрінің өзіндей көрінді. Шытқыл аяз бар. Терісінен ескен болымсыз ғана жел лебі білінеді. Абай түлкі тымағының бауын байлап бастап, әжесін есіне алды. Жүрерде, тұмағының бауын байлап жүр. Құлақтан тиген шаншу жаман болады. Көресіні көріп отырмыз ғой, міні» деп, өзінің мүгедектігін мысал еткен. Суықтан сақтана жүруді көп айтқан» [1, 97]. Қыстың қысқаша суреттелуіде ақынның «Кәрі құдаң қыс келіп әлек салды» деген жыр жолдарымен мазмұндас. Таудың табиғатын сипаттау мен Абайдың түлкі тымағының бауын байлауды сабақтастыруы әжесінің суықтан сақтандырған ескертпесін есіне түсіреді. Айтушы әжесінің қамқор ниетін Абай ойына салады. Мұнда әжесінің немересіне деген мейірімі, қамқорлығы сезіледі. Балалық шағымызда талай көзіміз көрген ақ кимешекті әжелеріміз алдыдан шығып амандасқаннан кейін, тұлға-тұрпатымызға көз салып, әлдебір ескертулерін жасайтын, ақылын айтатын, мінеп те алатын. Әрі Зере әжесінің өзінің мүгедектігін мысал етуі – денсаулыққа жасынан көңіл бөлуге шақыру. Осынау эпизодтан әже мен немеренің арасындағы жарасымды қатынас та өрбіген. Бір жағы бұл көшпенді халықтың туған табиғаттың сырына ежелден қанықтығын әрі өз денсаулығын күтудің қам-харекетін жасап келгенін де аңғартады.

Абайдың балалық шағын суреттеуде автор адамгершілік қырларына тоқталады. Кейбір балалық мінез-қылықтары да болашақ ақынның өсу, есею кезеңдеріне тән ерекшелік ұғымында берілген. Жиреншенің Абайға қойған аты – Текебай тентек. Осынау әзілдік сипаттағы есімнің өзі Абайдың балалық мінез бітіміндегі ерекшелікті тап басып танытады. Кез келген балаға тән еркелік, тентектік тәрізді ерекшеліктерді тізбелеп көрсетуден гөрі, оның есею, ержетуге ұмтылыстарын қасиеттерін, дағдыларын көрсетуді көздесе керек. Мұның өзі Абайдың жас шағынан өзгелерден болмыс, табиғатының даралана түсуін айқындайды. Балалыққа тән кейбір қылықтар

көркем қиялдан туындаса да, өмірлік шындықпен үйлесім тауып отырады.

«Жасы Абайдан кішірек болса да, Есентай Абайға сен деп сөйлейтін. Атын әсте «Абай» демей, «Ыбырай» деп атайтын осы Есентайдан шыққан мінез-ді. Бұның үлгісімен соңғы кездерде Абайды Оразбайлар да, барлық араз топтарымен «Ыбырай» деп, «Құнанбайдың Ыбырайы» деп атайтын [2, 356].

Мұнда бір авторлық амал жасалған Абайдың шын аты – Ибраһим. Пайғамбар есімі Ыбырай деп оны ұнатпайтын, қарсы адамдардың қойған жанама есімі іспетті бейнеленген.

Сармолланың аузынан Абай атына айтылған сөзде оның есімінің Ибраһим екендігін ілтипатпен, құрметпен ауызға алуы да оның халық ішіндегі абыройының артып, қадірінің ұлғая түскенін білдіреді. Хазіреттің Абай туралы білгісі келгенде ол: «Мырза, сіз менен Абай жайын сұрадыңыз. Мен ол кісіні білмейді деп ойлаған шығарсыз сізге мағлұм болсын мен Ибраһим мырзаның қазақ халқына ұстаздық, өсиет етіп жазған сөздерін де білемін. Және аса зор құрметтеймін. Ол заманымыздың асылзада адамдарының бірі деп білемін» [2, 315] деп жауап береді. Бұл – Абайдың ағартушылық ұстаздық, азаматтық келбетіне қызметіне берілген бағалау.

Абайдың жасынан әжелерінен, ата-анасынан бойына сіңірген өмірлік өнегелерін, әдептілігін, адамгершілік қасиеттерін жазушы әр қырынан айқындайды. Абайдың айрықша бір ізгілік ерекшелігі – үлкендерге сәлем беру әдеті.

Бұл Есқожа ауылына барғандағы сәлемдесуінен көрінеді. «Өз ауылындай, Абай ауылының бар үйін жағалай аралап, үлкендеріне сәлем беріп, бірталайдан соң қайта оралып келді» [2, 437].

Абайдың үлкендерге сәлемдесіп болып, біраз уақыттан кейін қайта оралуында мән бар, әрқайсысының денсаулығын, отбасылық жағдайын сұрап қана қоймай, уақыт бөліп аз да болса әңгімелесіп қайтуы – мықты тәрбие негізі. Есқожа ауылындағы Үмітейдің ұзатылуына бару қажеттігін қозғаған да Абай. Өйткені тойға Әмірдің бастауымен салдардың келетіндігінен хабардар. Абайдың бұл ауылға келуінің ерекшелігі баяндалмайды. Автор ауылға келгенде Абай алдымен не істеді деген мәселеге тоқталды.

«Абайлар әуелі той қылып жатқан ауылдың үлкен үйіне кіріп Есқожаға сәлем беріп, «қайырлы болсын» айтты. Асты да осы үйден ішкен» [2, 437].

Ауылдың үлкен үйі, той иесі Есқожаға сәлем беруден бастап, одан кейін ғана тойға келген қауыммен жүздеседі. Асты да сол үйден ішуі – үлкенге құрмет белгісі. Осы бір сөйлемдерде Абайдың жасынан әже-анасының айтқан ақыл-кеңестерін зейінімен тыңдап, көкірегіне зерделеп өскенін, жақсы тәлім-тәрбие алғандығын айғақтайды. Абайдың сәлем берудегі ізгілігі өз алдына, әркімнің хал-жағдайын, денсаулығын сұрап ілтипат танытуы және де жөн-жобаны жақсы білетіні де байқалып отырады. Автор Абайдың саналы, ойлы, әдепті, ақылды, парасатты азамат болып өскенін оқырмандарға өнеге етіп ұсынады.

Әдебиеттер

- 1 Әуезов М. Абай жолы: роман-эпопея. Бірінші кітап. Абай. – Алматы: Жазушы, 2003. – 368 б.
- 2 Әуезов М. Абай жолы: роман-эпопея. Екінші кітап. Абай. – Алматы: Жазушы, 2003. – 432 б.

References

- 1 Auezov M. Abaj zholy: roman-ehpopeya. Birinshi kitap. Abaj. – Almaty: ZHazushy, 2003. – 368 b.
- 2 Auezov M. Abaj zholy: roman-ehpopeya. Ekinshi kitap. Abaj. – Almaty: ZHazushy, 2003. – 432 b.

